«Жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі: кейбір өзекті мәселелерінің теориясы және тәжірибесі » тақырыбындағы 6D030200 – Халықаралық құқық Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін жазылған Нысанбекова Ляззат Бегимжановнаның диссертациясына

Аңдатпа

Зерттеудің жалпы сипаттамасы. Диссертацияда жеке тұлғалардың халықаралық құқықсубъектілігі мәнін түсінудің жалпы теориялық тәсілдері, жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектіліліг тұрғысынан халықаралық органдарға жүгінулері, халықаралық қылмыстық-құқықтық, геосаяси және жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін танудың өзге де саяси-құқықтық аспектілері талданады. Жұмыстың басты мақсаты-жеке тұлғаның халықаралық құқықтарын және индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану үшін олардың жеткіліктілігін анықтау. Автор бір жағынан адам құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық қоғамдастықтың мүдделері мен оның халықаралық құқық субъектілігін мойындау арасындағы қатынастарды және екінші жағынан осындай мүдделерді қорғауға бағытталған халықаралық-құқықтық базаны бейнелеуге тырысты. Индивидтің халықаралық құқық субъектілігіне қатысты тану факторының маңыздылығын ескере отырып, осындай танудың геосаяси аспектілері туралы бөлімше енгізілді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. XX ғасырдағы, әсіресе Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін халықаралық құқықтық жүйенің эволюциясы мен прогрессивті дамуы халықаралық құқық нормаларын құру процесінде гуманитарлық құндылықтардың маңыздылығын едәуір арттырды. Жеке адамдар мен топтарды бостандыққа және қадір-қасиетке кепілдік беретін зорлық-зомбылықтың кез келген түрінен қорғау халықаралық қоғамдастықтың негізгі қамқорлығының бірі болды. БҰҰ Жарғысында "нәсіліне, жынысына, тіліне немесе дініне қарамастан, адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды құрметтеу" оның ұйымдық мақсаттарының бірі болып табылады деп айтылған [1]. Бұдан басқа, мүше-мемлекеттер БҰҰ Жарғысында баяндалған мақсаттарға қол жеткізу үшін БҰҰ-мен ынтымақтастықта бірлескен және дербес іс-қимылдар қабылдауға міндетті. Адам құқықтарын қорғау үшін бірнеше әмбебап және өңірлік халықаралық келісімдер жасалды. Бұл келісімдер оларды имплементациялау үшін түрлі рәсімдерді қамтиды. Сонымен қатар, Адам құқықтары әмбебап әдеттегі құқықтың бір бөлігіне айналды және жалпы халықаралық құқықтың бір бөлігі ретінде танылады.

Бүгінгі таңда жеке тұлғаның құқықтары мемлекеттердің ұлттық юрисдикциясынан тыс және бүкіл халықаралық қоғамдастықтың құқықтарына қатысты болатынына ешқандай күмән жоқ. Халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін адам құқықтары

[1] БҰҰ-ның Жарғысы https://www.un.org/ru/charter-united-nations/index.html

соншалықты ауыр және кең бұзылған кезде БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі осы бұзушылықтарды тоқтатуға қол жеткізу және олардың салдарын жою үшін мәжбүрлеу әрекеттерін қабылдай алады. БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі мен БҰҰ басқа да негізгі органдары адам құқықтарын қамтамасыз етуге алаңдаулы. Бұл жағдайда халықаралық құқықтың жеке тұлғаның халықаралық құқық субъектілілігі мәселесіне түбегейлі жаңа тәсілі қалыптасады.

Соңғы онжылдықта халықаралық құқықты құқықтық реттеу мәнін құрайтын қоғамдық қатынастар шеңберінің айтарлықтай кеңеюі болды. Бұл процесс бүгін екі негізгі бағытта дамып келеді: 1) Халықаралық құқықтың мемлекетаралық ынтымақтастықтың жаңа бағыттарын регламенттеуі; 2) мемлекетішілік қатынастар саласына халықаралық-құқықтық нормалардың реттеушілік әсерінің барынша терең енуі [2]. Халықаралық құқықты дамытудың басқа да бағыты индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану проблемасының пайда болуына алып келді.

Индивидтің халықаралық құқық субъектілігін дамытуға экономикалық орта басым мәнге ие болған фактор да әсер етеді. Сонымен қатар, адам дамуының саяси және жалпы ортасы жаһандану мен әлемнің жалпы дамуының ықпалында. Шын мәнінде, тұлға үшін мемлекеттік шекараның болуын тоқтатқандықтан, тек қана өмір сүруге ғана емес, сонымен қатар меншікті иеленуге, басқа мемлекетте еңбек қызметін жүзеге асыруға мүмкіндік пайда болды, онда бұл процестерді тек мемлекеттер арасындағы шарттар шеңберінде ғана емес, сондай-ақ жаһандық деңгейде де реттеу қажеттігі пайда болды. Сондықтан жеке тұлға халықаралық аренадағы қызметтің дербес акторы болады.

Дәуірлердің ауысуымен халықаралық қатынас субъектілерінің (халықаралық құқық) шеңберіне қандай да бір акторларды енгізу (немесе қоспау) өлшемдері, мұндай өлшемдер құқықтық емес, тек тиісті дәуірмен келтірілген саяси бояуы болған кезде айтарлықтай өзгеруі мүмкін[3]. Кейбір ғалымдар атап өткендей, XXI ғасырда индивидтердің құқық субъектілілігінің көлемі кеңейтілетін болады, басқа ұжымдық құрылымдардың (халықаралық үкіметтік емес құрылымдар, трансұлттық корпорациялар, шіркеу бірлестіктері) құқық субъектілілігі танылды[4].

Осының бәрі халықаралық-құқықтық ғылымдағы ең пікірталас мәселелерінің бірі ретінде жеке тұлғаның халықаралық құқықтағы құқық субъектілілігі туралы мәселе бойынша зерттеу жүргізу қажеттігіне себепші болды. Бүгінгі күні халықаралық құқықта, мүмкін, әртүрлі, өзара айыратын көзқарастың алуан түрлілігі: индивидтің халықаралық құқық субъектілігін толық теріске шығарудан бастап Халықаралық құқықтың соңғы жалғыз субъектісі деп танылғанға дейін болатын теориялық проблема жоқ. Жеке

---

[2] Каширкина А.А. Тенденции развития международной правосубъектности. Дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10. – М., 2004. – 212 с.

[3] Каширкина А.А. Указ. соч.

[4] Международное публичное право. Учебник / Отв. Ред. Проф. Бекяшев К.А. – М.. 2004.

тұлғаның халықаралық құқық субъектілілігі туралы мәселені шешу жеке тұлға және оның құқықтары сияқты әлеуметтік феноменге тұжырымдамалық, теориялық-құқықтық тәсілдерге байланысты және өз кезегінде жеке тұлғаның құқық субъектілігін қазіргі заманғы түсінуге жаңаша қарауға, оның халықаралық-құқықтық қатынастарды реттеу жүйесіндегі орны мен рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Жұмыстың мақсаты теория мен практика тұрғысынан халықаралық құқықтағы жеке тұлғаның ағымдағы құқықтық субъектілігіне сипаттама беру, сондай-ақ қазіргі проблема бойынша нақты қорытындылар жасау болып табылады.

Қойылған мақсатқа жету үшін келесі **міндеттерді** шешу қажет:

-жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігіне түсінік беру және негіздерін сипаттау;

-жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігіне әртүрлі доктриналық көзқарастарын ұсыну;

-жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін тану бөлігінде бұзылған құқықтарды қорғау үшін әмбебап және өңірлік сипаттағы халықаралық органдарға жүгіну мүмкіндігін анықтау;

-халықаралық құқық субъектілігін тану контексінде халықаралық қылмыстар жасағаны үшін жеке тұлғалардың Халықаралық қылмыстық жауапкершілігін қарау;

-жеке тұлғалардың Халықаралық құқық субъектілігін мойындаудың геосаяси және өзге де саяси-құқықтық аспектілерін талдау.

Диссертациялық зерттеу объектісі жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін тану саласындағы қоғамдық қатынастар болып табылады.

Зерттеу пәні ретінде жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілілігінің теориясы мен тәжірибесінің өзекті мәселелері қарастырылады.

Диссертациялық жұмыстың теориялық негізі ретінде автор өз диссертациясына сүйенетін ғалымдардың зерттеулері болды.

Халықаралық және мемлекетішілік құқықтың өзара әрекеттестігінің теориялық мәселелерін терең түсіну үшін автор халықаралық құқық теориясы саласында да, құқықтың жалпы теориясы саласында ғалымдардың жұмыстарын зерттеді. Атап айтқанда, құқықтың жалпы теориясы саласында С.С.Алексеев,Ж.Д.Бусурманов, А.Б.Венгеров, В.В.Ершов, Н.И.Матузов, А.В.Малько, С.Ю.Марочкин, Л.А.Морозова, У. Өзбекұлы,С.Н Сәбикенов,В.М.Сырых, Ю.А.Тихомиров және т.б. ресейлік ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн.

Халықаралық құқық саласындағы зерттеудің негізі ретінде ресейлік және посткеңестік ғалымдардың, мамандардың, соның ішінде қазақстандық мамандардың, атап айтқанда С.Ж.Айдарбаевтың, И.П.Блищенконың, К.А.Бекяшевтің, Р.М.Валеевтің, И.Н.Глебовтың, А.Я.Капустиннің, Я.С.Кожеуровтың, Ю.М.Колосовтың, М.Б.Кудайбергенов, И.И.Лукашуктің, Ю.Н.Малеевтің, Г.А.Машимбаеваның, Л.Х.Мингазовтың, Р.А.Мюллерсон,

А.А.Сабитованың, Ж.Т.Сайрамбаеваның, М.А.Сарсембаевтың, С.Саяпиннің, А.Н.Талалаевтың, О.И.Тиуновтың, Г.И.Тункинның, Е.Т.Усенконың, Д.И.Фельдманның, С.В.Черниченконың және т.б. еңбектері қызмет етті.

Адам құқықтарын қорғау мәселелерін зерттеген авторларды атап өту қажет, олардың арасында С.Ж.Айдарбаев, М.М.Бирюков, Б.М.Бөкенбаев, Ж.Д.Бусурманов, Г.М.Даниленко, П.А.Калиниченко, Г.И.Курдюков, П.А.Лаптев, Е.А.Лукашев, Т.Н.Нешатаева, Д.И.Нурумов,С.Н Сәбикенов, А.А.Сабитова, В.Н.Русинова, Г.Р.Шаихутдинова және т.б. авторларды атап көрсетуге болады.

Д.Анцилотти, Я.Броунли, Х. де Аречаг сияқты шетелдік заң ғылымы өкілдерінің, сондай-ақ Еуропалық Конвенциямен, Еуропалық сотпен байланысты мәселелерді зерттеген авторлардың – Ф. Брэдли, У.Батлер, П.Ван Дайк, Л. Вильдхабер, Д. Гомьен, Э. Гротрайн, Ф. Джекобс, М. Дженис, Д. Зваак, Р. Кэй, Н. Моул, М.А. Новицки, А.Петерс, Т.Охлингер, Г. Петцольд, О.Дж. Сеттем, К.Харби, Д.Харрис, Г.Шермерс сияқты шетелдік заң ғылымы өкілдерінің жұмыстарын жеке атап өтпеуге болмайды.

Соңғы уақытта Қазақстанда халықаралық құқық пен жеке адамның құқықтық жағдайына байланысты (мысалы, жеке тұлғалардың Халықаралық қылмыстық жауапкершілігі саласында немесе адам құқықтарын қорғаудың халықаралық және аймақтық жүйелері мен тетіктері) бірқатар диссертациялық зерттеулер қорғалды, алайда бұл жұмыстарда халықаралық-құқықтық ықпал етудің жекелеген тараптарына, қолданбалы, функционалдық және практикалық аспектілерге басты назар аударылады. Мәселен, қазақстандық ғылымда аталған тақырыптың жекелеген аспектілері, атап айтқанда,заң ғылыми докторы дәрежесін алу үшін А.А.Сабитованың "Әйел құқығын қорғауның халықаралық құқықтық мәселелері",(Ph.D.) философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін Р.М.Бөкенбаевтың "Адам құқықтарын қорғаудың халықаралық жүйесі (қазіргі дамудың кейбір өзекті мәселелері)" тақырыбына диссертациясы, заң ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін М.Б.Құдайбергеновтың "Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілігі" тақырыбына арналған диссертациясы, Д.В.Татариновтың "Соғыс жүргізудің тыйым салынған құралдары мен әдістерін қолдану үшін қылмыстық жауапкершілік" тақырыбына арналған монографиясы жарық көрді.

Аталған авторлардың жұмыстарында осы тақырыптың жекелеген аспектілері баяндалғанына қарамастан, олар жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін кешенді зерттеудің болмауынан, әсіресе әлемде болған және болып жатқан өзгерістер, халықаралық құқық нормаларын кодификациялау және оны іске асыру практикасында пайда болуы тиіс проблемалардың көпшілігін шешпейді. Отандық ғылымдағы проблеманың жеткіліксіз зерттелуі, оның қазіргі заманғы халықаралық құқықты дамыту үшін маңыздылығы осы салада зерттеу жүргізудің қажеттілігін айқындайды.

Зерттеудің нормативтік-құқықтық және ақпараттық базасы. Диссертацияны дайындау барысында жұмыста тұлғаның халықаралық-құқықтық жағдайына арналған құқықтық құжаттардың кең ауқымы

қолданылды, олар: халықаралық шарттар, халықаралық ұйымдардың құрылтай құжаттары және ішкі нормативтік актілері, адам құқықтарын қорғау және халықаралық қылмыстық жауапкершілік саласындағы құқықты қолдану актілері, халықаралық ұйымдардың статистикалық деректері, Қазақстан мен шет елдердің заңнамасы, ақпараттық және анықтамалық материалдар.

Диссертациялық зерттеудің әдіснамалық негізі жалпы ғылыми (диалектикалық, сипаттама, салыстыру, талдау және синтездеу, жалпылау, жіктеу) және ғылыми-білімнің жеке-ғылыми (тарихи-құқықтық, салыстырмалы-құқықтық, формальды) әдістерінен тұрады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстанның заң ғылымында жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігіне арнайы арналған монографиялық сипаттағы бірінші жұмыс болып табылады.

Адамның халықаралық құқық субъектілігін растау жеке адамның өз бетінше жұмыс істейтін тұлға, процесте тараптар ретінде халықаралық сот әділдігіне рұқсаты болуы мүмкін. Адамға өз құқықтарын халықаралық сот және соттан тыс органдарда мемлекеттің делдалдығымен өз атынан қорғау мүмкіндігін беру оған мемлекеттермен және жекелеген халықаралық ұйымдармен бәсекелесуге мүмкіндік береді. Халықаралық құқық субъектілігін іске асыру құқығы рұқсат беру болып табылмайды, ал тек хабарлама арқылы ғана, бұл мемлекеттің жеке тұлғаларға қатысты өкілдік функциялары туралы ережеге қайшы келмейді, мемлекеттердің көпшілігінің индивидтерді халықаралық құқық субъектілері деп тану қажеттігіне сендіре алмайды. Жеке тұлғалардың халықаралық қылмыстық жауапкершілік институтына да қатысты.

Жеке тұлғалардың халықаралық құқық субъектілігін мемлекеттердің тану институтының негізгі рөлін ескере отырып, алғаш рет заң ғылымына автор халықаралық құқықтағы индивидтердің құқық субъектілігін анықтау кезінде геосаяси факторларды есепке алу қажеттілігі туралы тезисті ғылыми айналымға енгізеді.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы көпшілік алдында қорғау үшін қалыптасқан ережелерде айқын көрсетілген.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер.

1. Жеке тұлғаның халықаралық құқықта тұжырымдалған және бекітілген құқықтары бар және міндеттер атқарады. Осылайша, халықаралық құқық субъектісі ұғымын және оның ерекше белгілерін тұжырымдау кезінде логика тұрғысынан құқық субъектісі субъективті құқықтар мен міндеттерді тасымалдаушы ретінде түсінілетін құқық теориясы бойынша жалпы қабылданған көзқарасқа сүйену қажет. Осы ұстанымнан халықаралық құқық субъектісін халықаралық субъективті құқықтарға ие және халықаралық құқық нормаларына орай халықаралық субъективті міндеттерге ие тұлға ретінде анықтауға болады, халықаралық құқық субъектілігіне мұндай жалпы теориялық көзқарас халықаралық құқықтың түрлі субъектілерінің, жеке тұлғаларды қоса алғанда, құқықтық мәртебесін айқындауға әдіснамалық бірлікті көздейді.

2. Индивид халықаралық құқықтық қатынастардың шектеулі шеңберіне қатысатын халықаралық құқықтың ерекше субъектісі деп тануға болады. Индивидтің құқықтары мен міндеттерінің шеңбері халықаралық құқықта үнемі кеңеюде. Оның ережелерінің ерекшелігі, өз құқықтарын тікелей, өз бетінше жүзеге асыру, сондай-ақ мемлекет алдында өз мүдделерін қорғау мүмкіндігіне қарамастан, индивид өз құқықтарының бір бөлігін мемлекет арқылы ғана іске асыра алады.

3. Халықаралық құқық нормалары жеке тұлғаның құқықтық қатынастарына тікелей қолданылуы мүмкін. Мысалы, индивид өз құқықтарын қорғау үшін сот және соттан тыс мекемелерге жүгінуге мүмкіндігі бар және бұл осы іс бойынша міндетті түрде түпкілікті шешім шығаруға әкеп соғады. Жеке тұлғаның осы мекемелерге жүгіну мүмкіндігі оған белгілі бір құқықтар мен міндеттер береді, бұл материалдық және іс жүргізу құқықтарын біріктіретін халықаралық құқық бойынша индивид мәртебесінің толықтығы мен кешенділігін куәландырады.

4. Жеке тұлға халықаралық құқық шығармашылыққа тікелей қатыса алмайды, алайда кейбір нормалардың тікелей адресаты, демек, халықаралық құқық қатынастарының субъектісі, индивид сөзсіз болып табылады. Бұл ретте индивидте норма шығармашылық функциялардың болмауы оның ешқандай халықаралық құқық субъектілігі жоқ және мүлде бола алмайтыны туралы емес, оның құқық субъектілігінің ерекшелігі туралы ғана куәландырады.

5. Белгілі бір жағдайларда, халықаралық құқықтың кейбір елеулі бұзылуы кезінде индивид ұлттық мемлекеттің және оның ішкі заңнамасының еркіне қарамастан, халықаралық құқық шеңберінде жауапты бола алады.

6. Бірқатар ірі мемлекеттер мен олардың одақтастарының геосаяси қарсы тұруымен сипатталатын халықаралық қатынастардың қазіргі жай-күйі индивидтің халықаралық құқықтағы субъектілігін тану бойынша олардың бірыңғай ұстанымын қалыптастыруға ықпал етпейді. Осы маңызды мәселе бойынша позициялардың айырмашылығы жағдайында, жақын арадағы да, тіпті Орта мерзімді болашақтада мемлекеттердің халықаралық құқық субъектісі индивидті тануына байланысты консенсусына қол жеткізу проблемалы болып көрінеді. Осылайша, егер құқық теориясы тұрғысынан қазіргі уақытта индивидтің халықаралық құқық субъектілігін тану үшін барлық заңдық алғышарттар жасалған болса, онда мемлекетаралық қатынастар практикасы тұрғысынан мұндай тану бүгінгі күні мүмкін емес.

Зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығы. Диссертациялық жұмыста тұжырымдалған қорытындылар, ережелер мен қорытындылар халықаралық құқықтағы адам құқықтары проблемалары және халықаралық құқық субъектілілігі институтының мәселелері бойынша одан әрі зерттеулерде пайдаланылуы мүмкін.

Диссертация материалдары жоғары оқу орындарының оқу процесінде адам құқықтарына және оларды халықаралық құқықтағы қорғауға байланысты пәндер бойынша, азаматтардың құқықтық сауаттылығының деңгейін арттыру саласында, адам құқықтарына байланысты мемлекеттік

органдар мен үкіметтік емес ұйымдардың қызметінде сабақтар өткізу кезінде пайдаланылуы мүмкін.

Апробация. Зерттеудің негізгі идеялары мен ережелері 13 мақалада, атап айтқанда, ҚР БҒСБК ұсынған қазақстандық журналдарда 6 мақалада, халықаралық конференциялар жинақтарында 5 мақалада, Scopus деректер базасына кіретін шетелдік журналдарда жарияланған 2 мақалада жарияланды.

Диссертацияның құрылымы. Өз құрылымы бойынша жұмыс қысқартылған жалпы қабылданған сөздер тізімінен, кіріспеден, үш бөлімнен және жеті бөлімшеден, қорытындыдан,қосымшадан және пайдаланылған әдебиеттер тізімінен тұрады. Диссертацияның көлемі 126 беттерді құрайды.